Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

# IJTIMOIY TENGSIZLIKNING TARIXIY TRANSFORMATSIYASI VA JADID MEROSIDAGI ADOLAT G‘OYALARINING NORMATIV-AKSIOLOGIK REKONSTRUKSIYASI

Saodat Ibragimovna Raxmatullaeva*
*FarDU Mustaqil tadqiqotchi*
✉ raxmatullayeva@85gmail.com

**ANNOTATSIYA**

Jadid merosidagi adolat g‘oyalari tengsizlikning tarixiy o‘zgarishi bilan manbashunoslik asosida qiyoslanadi. Badiiy tasvir, muallif bahosi va zamonaviy rekonstruksiya farqlanadi. Islohotchi polemika voqelikning to‘liq xaritasi deb olinmaydi. Norma va da’voni ajratadigan tahlil tartibi taklif etiladi.

**Kalit so‘zlar**

ijtimoiy tengsizlik, jadid nasri, adolat, normativ rekonstruksiya, perspektiva, manbashunoslik.

DOI: 10.5281/zenodo.23302245

## KIRISH

Ijtimoiy tengsizlik tarixini o‘rganishda islohotchi matnning tanqidiy kuchi bilan uning voqelikni to‘liq tasvirlash qobiliyati farqlanishi kerak. Muallif jamiyatdagi nuqsonni keskin ifodalashi mumkin; bu ifoda muammoning muhimligini ko‘rsatadi, ammo barcha ijtimoiy guruh bir xil holatda bo‘lganini isbotlamaydi. Jadid merosidagi adolat g‘oyalarini rekonstruksiya qilish shu epistemik chegarani saqlashni talab qiladi. Aks holda tadqiqot tarixiy polemikani tayyor sotsiologik xaritaga aylantiradi.

Xudayberdiyev Qodiriy nasrini milliy o‘zlik va badiiy tafakkur nuqtayi nazaridan talqin qiladi [1]. Karimov o‘zbek jadid nasri hamda Qodiriy ijodining o‘ziga xos jihatlarini o‘rganadi [2]. Mazkur adabiy materiallar inson taqdiri, ijtimoiy mavqe va ma’naviy bahoni o‘rganish uchun muhimdir. Biroq badiiy obrazni ma’lum sinfning statistik vakili, syujetni esa tarixiy institutning to‘liq tavsifi sifatida olish metodologik xatoga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot maqsadi jadid merosidagi adolat talabini tengsizlikning tarixiy o‘zgarishi bilan bog‘lashning asosli usulini aniqlashdir. Asosiy tezis normativ rekonstruksiya muallifning tarixiy da’vosi, matnning ifoda usuli va bugungi tadqiqotchining xulosasini ajratishi kerak. Shunda tarixiy tanqidning mazmuni saqlanadi, lekin u voqelik haqidagi tekshirilmagan umumiy hukmga aylanmaydi.

## MATERIALLAR VA METODLAR

Sakkizta tadqiqot badiiy narrativ, tarixiy yangilanish, jamoaviy xotira va jadidshunoslikdagi tushuntirishlar bo‘yicha tanlandi. Qiyos uch darajada olib borildi: matnda nima tasvirlangan, muallif nimani nomaqbul deb baholagan va tadqiqotchi bu bahodan qanday normativ mezon chiqarmoqda? Har bir daraja boshqa dalilni talab qiladi. Badiiy asardagi tasvir tarixiy fakt haqidagi barcha savolni hal qilmaydi; normativ xulosa esa o‘z asosini alohida ko‘rsatishi lozim.

Metod tarixiy sababiyatni o‘lchash emas, tushunchaviy va manbashunoslik chegaralarini aniqlashga qaratilgan. «Eski jamiyat, mutlaq turg‘unlik», «yangilanish, muqarrar tenglik» tarzidagi qarama-qarshiliklar

qarshi talqinlar bilan tekshirildi. Muayyan davr yoki qatlam haqidagi miqdoriy taqqoslash keltirilmadi. Jahon tarixining boshqa hududlariga oid ishlar aynan bir jarayonning dalili emas, analogiya chegarasini ko‘rsatadigan qiyosiy material sifatida olindi.

## NATIJALAR

Kara-Murza Rossiyadagi falsafa va islohotlar munosabatini tarixiy-institutsional nuqtayi nazardan o‘rganadi [3]. Yakovleva ilmiy hamjamiyat xotirasining shakllanishidagi o‘ziga xosliklarni muhokama qiladi [4]. Bu manbalar islohotning intellektual sharoiti bilan uning keyinchalik eslab qolinishi bir hodisa emasligini farqlashga yordam beradi. Ulardan Turkiston aynan Rossiyadagi yo‘lni takrorlagan yoki har qanday xotira tasviri ataylab soxtalashtirilgan, degan xulosa chiqarilmaydi.

Birinchi natija tavsif bilan baholashning o‘zaro bog‘liq, biroq aynan emasligidir. Matnda qahramonning imkoniyati cheklangani tasvirlansa, avval cheklov qanday ifodalangani aniqlanadi. Keyin asardagi baholovchi til va kompozitsiya o‘rganiladi. Shundan so‘nggina tadqiqotchi qaysi adolat mezonini rekonstruksiya qilayotganini ko‘rsatadi. Agar bu bosqichlar tashlab ketilsa, hozirgi tenglik tushunchasi tarixiy muallifning tayyor qarashi sifatida berilib qolishi mumkin.

Matravers hayot va narrativ munosabatini, Stock esa ichki perspektivani tasavvur qilishning badiiy shakllarini muhokama qiladi [5; 6]. Mualliflik tatbiqida qahramonning ovozi, hikoyachining bahosi va tadqiqotchining xulosasi farqlanadi. Masalan, qahramon bir holatni tabiiy deb qabul qilishi asarning ham aynan shu hukmni qo‘llayotganini bildirmaydi. Xuddi shuningdek, muallifning keskin tanqidi tasvirlangan muammoning barcha tarixiy ko‘rinishlarini qamrab olganiga dalil emas.

Ikkinchi natija tengsizlikni birgina moddiy farqqa keltirmaslikdir. Badiiy matn bilimga kirish, so‘zlash huquqi, oilaviy yoki kasbiy maqom va tan olinish imkoniyatlaridagi farqlarni alohida ko‘rsatishi mumkin. Ushbu farqlar o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ularning qay biri tarixiy manbada mavjud, qay biri zamonaviy nazariy rekonstruksiya ekani aniq yoziladi. Maqola barcha matnda bir xil tengsizlik tasnifi borligini da’vo qilmaydi; u tahlil uchun savollar majmuini taklif etadi.

1-jadval. Normativ rekonstruksiyaning manbashunoslik bosqichlari

| Mezon yoki bo‘g‘in | Tahliliy savol | Taklif etiladigan amal | Talqin chegarasi |
|---|---|---|---|
| Tasvir | Matnda nima ko‘rsatilgan? | Epizod va ifoda usulini aniqlash | Badiiy obraz statistik vakil emas |
| Baholovchi ovoz | Kim va nimani nomaqbul demoqda? | Qahramon, hikoyachi va muallifni farqlash | Bitta ovoz butun matn hukmi emas |
| Normativ da’vo | Qaysi adolat talabi kelib chiqadi? | Yashirin norma va e’tirozni ochish | Hozirgi tushuncha tarixga tayyor yuklanmaydi |
| Umumlashtirish | Xulosa qaysi doirada asosli? | Korpus va qiyos chegarasini ko‘rsatish | Polemika to‘liq tarixiy xarita emas |

Sartori Buxorodagi jadidchilikni mahalliy intellektual va diniy yangilanish genealogiyalari bilan bog‘lab o‘rganadi [7]. DeWeese Markaziy Osiyo intellektual tarixini «zulmat, jadidlar keltirgan nur» qarama-qarshiligida bayon qilishga tanqidiy yondashadi [8]. Bu ikki ish merosning qiymatini kamaytirish uchun emas, yangilanishdan oldingi jamiyatni bir xil bo‘shliq sifatida tasvirlashni tekshirish uchun muhimdir. Islohotchi tanqidni qabul qilish tarixiy murakkablikdan voz kechishni talab qilmaydi.

Uchinchi natija vorisiylik va uzilishni birga tekshirishdir. Yangi ta’lim shakli paydo bo‘lishi avvalgi barcha bilim va ijtimoiy munosabat yo‘qolganini bildirmaydi. Shu bilan birga, an’anaviy elementning saqlanishi uning aynan oldingi vazifani bajarayotganiga kafolat emas. Adolat g‘oyasining tarixiy o‘zgarishi yangi so‘zning paydo bo‘lishi bilangina emas, kimning da’vosi asosli deb tan olinishi, kimga javob berish majburiyati yuzaga kelishi orqali tahlil qilinishi taklif etiladi.

Mazkur tartib jadid merosining bugungi dolzarbligini tayyor javobda emas, yashirin normalarni muhokamaga chiqarish imkoniyatida ko‘radi. Ilgari «tabiiy» deb qabul qilingan mavqe, bilimga kirish yoki muomala tartibi dalillashni talab qiluvchi masalaga aylanadi. Biroq tarixiy muallifning savoli bilan tadqiqotchining hozirgi mezoni o‘rtasidagi masofa saqlanadi. Shu masofani tan olish rekonstruksiyani zaiflashtirmaydi, uni tekshiriladigan qiladi.

Tahliliy mashqda bir badiiy epizod uch xil yozuvga aylantirilishi mumkin: voqeaning qisqa tavsifi, undagi baholovchi nuqtayi nazar va bugungi tadqiqotchining adolat haqidagi xulosasi. Agar uchinchi yozuvdagi tushuncha birinchi

ikkisida mavjud bo‘lmasa, uni tarixiy muallifga bevosita nisbat berish mumkin emas. Bu tushunchani qo‘llash taqiqlanmaydi; u zamonaviy rekonstruksiya ekani va qaysi dalil bilan asoslanayotgani ko‘rsatiladi. Shunday yondashuv tarixiy matn bilan hozirgi nazariya o‘rtasidagi masofani tekshiriladigan qiladi.

Yana bir sinovda islohotchi bir ijtimoiy odatni keskin tanqid qiladi. Tanqidning mavjudligi odat mutlaqo hamma joyda bir xil amal qilganini anglatmaydi. Uning auditoriyasi, janri va polemik vazifasi o‘rganiladi. Shu bilan birga, polemiklikni ko‘rsatish tanqid qilinayotgan zarar bo‘lmagan, degan teskari xulosaga ham asos emas. Mualliflik metodologiyasi bu ikki shoshma-shosharlikdan, matnni to‘liq xarita yoki sof ritorika deb olishdan, saqlanishga qaratilgan.

Tarixiy tengsizlikni baholashning taklif etilgan mahsuli umumiy «adolatli, dolatsiz davr» hukmi emas, aniq da’vo o‘rtasidagi munosabatdir. Kimning mavqei tabiiy deb qabul qilingan, kim e’tiroz bildirgan va e’tiroz qanday asoslangan? Bunday savollar kelgusi arxiv va korpus tadqiqotiga yo‘nalish beradi. Ularning javobi mazkur cheklangan nazariy tahlilda oldindan belgilab qo‘yilmaydi.

## MUHOKAMA

Metodologik ehtiyotkorlik islohotchi matnning tanqidiy kuchini yumshatib yuboradi, degan e’tiroz bildirilishi mumkin. Biroq tarixiy polemikaning janri va doirasini ko‘rsatish undagi adolatsizlik muammosini inkor etish emas. Aksincha, qaysi dalil qaysi xulosani ko‘tarishini aniq belgilash tanqidni ishonchliroq qiladi. Matnni tarixiy cheklovlardan tashqaridagi mutlaq haqiqatga aylantirish esa uning qayta tekshirilish imkoniyatini yopadi.

Yana bir xavf badiiy asarni faqat ijtimoiy hujjatga aylantirishdir. Bunday yondashuv shakl, masofa va ovozlar o‘rtasidagi ziddiyatni yo‘qotishi mumkin. Shu sababli adolat haqidagi mulohaza badiiy ifoda usulidan ajratib olinmaydi. Syujetning murakkabligi xulosaga to‘siq emas; ko‘pincha bir-biriga to‘liq mos kelmaydigan qadriyatlarni ko‘rsatish orqali ana shu xulosani chuqurlashtiradi.

Keyingi tadqiqotda badiiy matnlar matbuot, ta’lim hujjatlari va boshqa tarixiy materiallar bilan qiyoslanishi kerak. Ushbu maqola bunday keng arxiv tekshiruvini o‘tkazmagan. Uning hissasi tengsizlikning tarixiy dinamikasi haqida yakuniy hukm emas, rekonstruksiyaning dalilga mos tartibini aniqlashdir. Jadidlarning ichki tafovutlari va mahalliy sharoitlar keyingi korpus tahlilida saqlanishi zarur.

## XULOSA

Jadid merosidagi adolat g‘oyalarini tengsizlikning tarixiy transformatsiyasi bilan bog‘lash uchun tavsif, mualliflik bahosi va zamonaviy rekonstruksiya farqlanishi lozim. Badiiy narrativ ijtimoiy munosabatlarning axloqiy ma’nosini ochishi mumkin, ammo statistik yoki institutsional tarixning o‘rnini to‘liq bosmaydi. Maqola manba, perspektiva, yashirin norma va umumlashtirish chegarasidan iborat tahliliy tartibni taklif etdi. Shu tartib ma’rifiy yangilanishning ahamiyatini saqlagan holda tarixni turg‘unlik va taraqqiyotning sodda qarama-qarshiligiga keltirishdan saqlaydi.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR


1. Xudayberdiyev A.A. O‘zbek jadid nasrida badiiy tafakkur va milliy o‘zlikning shakllanishi (Abdulla Qodiriy ijodi misolida). Universal xalqaro ilmiy jurnal. 2025. 2(10). (p. 123–127).
2. Karimov B.N. O‘zbek jadid nasri va Abdulla Qodiriy. O‘zbekiston: til va madaniyat. 2022. 2. (p. 61–70).
3. Кара-Мурза А.А. Испытание философией. Философия в императорской России перед «Великими реформами» 1860-х гг.. Вопросы философии. 2022. 7. (p. 39–47). DOI: 10.21146/0042-8744-2022-7-39-47
4. Яковлева А.Ф. Коллективная и коммуникативная память научного сообщества: особенности формирования и исследования. Вопросы философии. 2020. 6. (p. 23–27). DOI: 10.21146/0042-8744-2020-6-23-27
5. Matravers D. Life and Narrative. Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford University Press. 2016. (p. 35–46).

   DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0003
6. Stock K. Free Indirect Style and Imagining from the Inside. Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford University Press. 2016. (p. 103–120). DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0008
7. Sartori P. Ijtihād in Bukhara: Central Asian Jadidism and Local Genealogies of Cultural Change. Journal of the Economic and Social History of the Orient. 2016. 59(1–2). (p. 193–236). DOI: 10.1163/15685209-12341397
8. DeWeese D. It was a Dark and Stagnant Night (’til the Jadids Brought the Light): Clichés, Biases, and False Dichotomies in the Intellectual History of Central Asia. Journal of the Economic and Social History of the Orient. 2016. 59(1–2). (p. 37–92). DOI: 10.1163/15685209-12341393